

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-04>

УДК: 929Антоній:271.2-722.51(477.54)"1914/1915"

Д.М. ЧОРНИЙ, докт. істор. наук, проф.,
професор кафедри українознавства
e-mail: d.chorny@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

**АРХІЄПИСКОП ХАРКІВСЬКИЙ І ОХТИРСЬКИЙ АНТОНІЙ (ХРАПОВИЦЬКИЙ):
ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧОЛІ ЄПАРХІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1914 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1915 р.).**

Мета. У статті досліджується мотивація, методи та прийоми дій архієпископа, особливості реалізації політики русифікації, завоювання прихильності місцевої громадськості, пропагандистська майстерність, можливість трактування його діяльності в Україні крізь призму подвійної лояльності.

Методологія дослідження. В основі методології роботи – підходи історичної біографістики, зокрема історико-критичний, генеологічний, типологізація, реконструкція фактів і подій з життя діяча, відтворення соціального та інтелектуального портрету історичної особистості, а саме ментальних кордонів, цінностей, мотивів вчинків.

Наукова новизна. Архієпископ Антоній спромігся переконати місцеве суспільство, що буде максимально зосереджений винятково на справах єпархії. Користувався будь-якою нагодою бути присутнім у публічному просторі, водночас уміло приховуючи свої справжні наміри. Вдаючись до маніпуляцій: прохаючи не залучати його до справ у Санкт-Петербурзі, він тим не менше за першої нагоди виїхав до столиці брати участь у засіданнях Святішого Синоду; заперечуючи поточні контакти із митрополитом Андреем Шептицьким, уважно відстежував стан українського суспільства в окупованих українських землях Австро-Угорщини; працював для реалізації експансіоністських цілей російського уряду в царині забезпечення кадрами священників, які володіють українською мовою, для Східної Галичини, русифікації українських дітей-сиріт.

Висновки. Аналіз діяльності архієпископа Антонія в Харківській губернії дозволяє говорити про майстерне використання ним прийомів з арсеналу політичної технології, маніпулятивних практик, уміло поданих в обгортці захисту інтересів православної церкви та місцевого населення. Водночас він наполегливо і вправно реалізовував ухвалені Святішим Синодом заходи щодо підвищення статусу священників, монахів, емоційного впливу на віруючих. Протягом всього життя він був і залишався людиною правоконсервативних поглядів, прихильником «русского миру». Немає жодних підстав характеризувати погляди та діяльність Антонія як прояв подвійної лояльності або явища своєрідного «роздвоєння особистості».

Ключові слова: *архієпископ Антоній, Харківська і Охтирська єпархія, подвійна лояльність, русифікація, діти-сироти, Галичина, Перша світова війна.*

©Д.М.Чорний, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Чорний Д. М. Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький): до питання про діяльність на чолі єпархії (друга половина 1914 – перша половина 1915 р.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 46-59, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-04>

In cites: Chornyi D.M. (2026). Archbishop Anthony (Khrapovitsky) of Kharkiv and Okhtyrka: on the question of his activities at the head of the diocese (second half of 1914 - first half of 1915). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (46-59), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-04> (in Ukrainian)

Особистість архієпископа Харківського і Охтирського Антонія (Храповицького) викликає підвищену увагу через велике значення цієї людини в історії Російської імперії, України, православної церкви. Значно менше уваги приділяється аналізу цієї особистості, як і інших діячів православної церкви, в контексті з'ясування особливостей формування менталітету еліти того часу, зокрема регіональної. Дослідження діяльності Антонія в перші місяці перебування на посаді в Харкові, в період розгортання Першої світової війни допоможе глибше зрозуміти мотиви його дій, прийоми та методи роботи із населенням. Особливої актуальності такі студії мають для осмислення того, чому частина Харківського політичного, земського та бізнесового істеблїшменту підтримала діяльність Гетьмана П. Скоропадського і належала до впливових діячів Української Держави. Аналіз діяльності Антонія також дозволяє провести деякі паралелі із подіями сучасної російсько-української війни та формуванням політичних практик «русского міра».

Завдання статті – розглянути мотивацію, використані методи та прийоми дій архієпископа Харківського і Охтирського Антонія (Храповицького) в другій половині 1914 – першій половині 1915 р. В цьому контексті здійснимо спробу виокремити ті аспекти діяльності, яких не торкалися дослідники, зокрема в сфері політики русифікації, пропагандистської майстерності; визначити, якою мірою завоювання ним прихильності місцевої громадськості спиралось на авторитет, накопичений протягом попередніх років чи обумовлювалося повсякденною копїткою роботою на чолі єпархії; можливість трактування його діяльності в Україні крізь призму подвійної лояльності, суперечливості або «роздвоєння особистості», про які пишуть деякі дослідники. Головними джерелами нашого дослідження є харківські газети, звіти обер-прокурора Святїшого Синоду, спогади сучасників. В основу методології роботи покладені підходи історичної біографістики, методи історико-критичний, генеалогічний, типологізації, реконструкції фактів і подій з життя діяча, відтворення соціального та інтелектуального портрету історичної особистості, а саме ментальних кордонів, цінностей, мотивів вчинків. Вважаємо за потрібне зазначити, що в тексті статті ми подаємо написання поняття «русский» мовою оригіналу та в лапках (окрім цитат з документів), щоби виділити специфіку використання його в ту добу.

Життя Антонія, освітня та душпастирська діяльність, інтелектуальний доробок, роль в реформуванні православної церкви в 1917-1918 рр., керівництво закордонною російською православною церквою висвітлені докладно. З метою уникнути повторень, відсилаємо читачів до історіографічного аналізу та бібліографії проблеми [25, с. 8-30, 166-195; 26, с. 144-146]. Постаць Антонія широко представлена у статтях в енциклопедичних виданнях [2, 5, 17, 20, 21, 26], зокрема в англomовному світі його репрезентують перш за все як митрополита Київського і Галицького [34]. В дослідженнях А.Ю. Бахтуріної, М. Вавжонека, О.В. Кравченко, М.П. Матвєєнка, В.І. Ульяновського, М.Л. Хижого [4, 6, 16, 19, 28, 30] приділено значну увагу його діяльності в Україні зокрема на посаді архієпископа Волинського та Житомирського, в добу Української Центральної Ради, Гетьманату, контакти із «закордонною Руссю», як в Російській

імперії називали українське населення і українські території, що входили до складу Австро-Угорщини.

Виняткова роль архієпископа Антонія (Храповицького) в історії православної церкви частиною авторів визначалась головним чином саме через його видатні здібності як церковного діяча, відданість служінню Богу, турботливе ставлення до віруючих та підпорядкованих йому служителів церкви, авторитетом, здобутим всією попередньою діяльністю. Такий підхід особливо притаманний публікаціям місцевих дослідників. Останні, присвячені церковним діячам, почали активно з'являтися в Харкові на рубежі ХХ-ХХІ ст. Вони створені в контексті відновлення історичної пам'яті про забуті постаті минулого та просякнуті намаганням показати видатний, не пересічний характер діяльності осіб, пов'язаних із регіоном. Показовим є оціночне судження в одному з харківських довідників того часу: «Служби, які проводив Антоній, вирізнялися винятковою урочистістю і величавістю, його називали «класиком богослужіння». Володів досконалим почуттям ритму, філігранно відшліфованою майстерністю здійснення служб. У такі моменти, за словами очевидців, нагадував ветхозавітного пророка» [17, с. 72].

Головними здобутками діяльності Антонія в Харкові вважаються влаштування двох нових хресних ходів, збори коштів на користь армії для допомоги пораненим на фронті, влаштування біженців із західних регіонів імперії, опікування вшануванням пам'яті загиблих, душпастирська підтримка нужденних, активний розвиток у єпархії місіонерської діяльності [20, с. 14; 25, с. 45-104; 26, с.141-142]. В очах місцевого суспільства вони автоматично підносили роль Антонія, визначали непересічний характер його місця в історії регіону. Наведений перелік напрямків його харківської діяльності не піддається сумніву, але маємо зауважити: вони не є чимось унікальним, адже організація хресних ходів, збори коштів, місіонерська діяльність були складовою частиною діяльності всіх харківських архієпископів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема в роки російсько-японської війни [8, с. 36-38; 16, с. 94-96; 19, с. 45-53]. Найгрунтовніше дослідження діяльності архієпископа здійснено С.С. Телухою, яка зазначила, що «Антоній традиційно намагався використати православну релігію в якості ефективної зброї (чи відволікаючого маневру) проти вільнодумства всередині Російської Православної Церкви. Саме цим можна пояснити таке активне створення і культивування ним зовнішнього релігійного антуражу – суворой урочистості, яскравості, святковості, масовості церковних заходів; наполегливе демонстрування постійної присутності Церкви в житті всієї держави і кожного громадянина окремо, її причетності до будь-якої загальнодержавної або єпархіальної події, намагання буквально осяяти кожен мить життя парафіян релігійним духом» [25, с. 45]. Водночас не можемо не зазначити, що харківська дослідниця не уникла тенденції висвітлювати всю діяльність Антонія як самотійну, унікальну, хоча і не без співпраці із Міністерством внутрішніх справ імперії [25, с. 70-71]. Тому, вважаємо, існуючі публікації краєзнавчого характеру дещо спрощують мотивацію дій цієї людини і потребують на уточнення.

Тож чому Антоній був винятково популярний в Харкові? Призначений на посаду архієпископа 14 травня 1914 р., Антоній обіймав кафедру до звільнення, яке відбулося 01.05. 1917 р. з подачі Тимчасового уряду. Поява Антонія у Харкові стала подією для регіону. Молодий – у віці 51 рік, сповнений енергії, в ареолі слави науковця-богослова, прихильника реформування Російської православної церкви шляхом повернення патріаршества, активний учасник екуменічної полеміки. В цьому плані він значно вирізнявся від архієпископів, що обіймали Харківську кафедру протягом попередніх 32 років. Так, Амвросій (О.Й. Ключарьов) обійняв кафедру 1882 р. у віці 62 роки, Флавіан (М.М. Городецький) – 1901 р. у віці 61 рік; Арсеній (О.Д. Брянцев) – 1903 р. у віці 64 роки. [8, с. 36-38; 19, с. 40-44]. Не всі вони мали спроможність енергійно віддаватися роботі на чолі єпархії. Зокрема, Арсеній визнавав, що роки керування Харківською єпархією припали на «роки виснаження моїх сил» [10, с. 105; 19, с. 44].

Новопризначений архієпископ Антоній з перших днів перебування на посаді позиціонував себе як керівник, що бажає максимально сконцентруватися на роботі в єпархії, розглядає вирішення місцевих проблем в якості пріоритетних. Відповідаючи на запитання місцевого журналіста щодо чуток про участь Антонія в засіданнях Святішого Синоду, архієпископ повідомив: «бажаючи ближче познайомитися з харківською єпархією, він у червні і вересні прохав не викликати його для участі в роботах Синоду близько року» [33, 1914, 5 окт.], дистанціюючись, таким чином, від участі у заходах загальноімперського рівня в Петрограді. Для харківського суспільства другої половини 1914 р. це був дуже знаковий позитивний месидж, адже на той час місто переживало ситуацію невизначеності щодо того, хто обійме посаду міського голови. Епопея обговорення потенційними претендентами, відомими харківськими діячами – головою з'їзду мирових суддів І.М. Бич-Лубенським та членом Сенату Д.І. Багалієм – пріоритетів діяльності: на користь посади міського голови чи залишитися на попередній посаді, тривала майже чотири місяці [32, 1914, 19 сент.; 33, 1914, 15 сент., 28 сент., 13 окт., 11 дек.]. Тож заява Антонія стала знаковою, працюючи на здобуття авторитету з боку місцевого суспільства.

Серед інших важливих рішень Антонія стали піднесення до статусу міського собору Благовіщенської церкви 03.07.1914 р. [19, с. 45] та відновлення Покровського монастиря із наданням йому статусу першокласного із 12.08.1914 р. [10, с. 119; 22, 886-898]. Вагу цих кроків необхідно оцінювати зважаючи на розташування церкви і монастиря в міському просторі Харкова, масштаб та сакральне значення споруд. Найбільший за місткістю Благовіщенський собор гарантував значне збільшення аудиторії в разі особливо важливих богослужінь, а Покровський монастир, розташований в центрі міста, ставав зручним для проведення навколо нього масових сакральних акцій під відкритим небом. Останні неодноразово відбувалися під час Першої світової війни, зокрема після захоплення російською армією Львова та Перемишля. Молебні, які проводив архієпископ, переростали у демонстрації, які прямували від центру Харкова до розташування консульств союзних держав [33, 1914, 25 серп.]. Таким чином зусиллями Антонія православна церква ставала потужним чинником об'єднання міського суспільства, а Покровський собор – найстаріша мурована споруда міста, символізувала зв'язок як із початками формування Харкова, так і з сучасними російськими православними цінностями: Антонієм був «профінансований новий розпис приміщень собору зображеннями найбільш шанованих в Російській імперії початку ХХ ст. святих» [25, с. 51].

Антоній започаткував два нові хресні ходи в губернії з чудотворною іконою Божої Матері: з Височанського Казанського чоловічого монастиря в с. Водяне Зміївського повіту і у слободу Балаклею через слободу Лиман і с. Андріївку [20, с. 14]. До цього часу в губернії їх відбувалося 10, встановлених у 1834-1886 рр. [29, с.23]. Таким чином хресний хід, тобто масове дійство, яке розглядалося православною церквою як «храм у русі», покликане сприяти формуванню почуття єднання людей у молитві єдиній, теплій, живій, сповненій величного образу порядку та благоліпності, єдності віруючих [1, с. 66] – було спрямоване на посилення емоційного впливу церкви на населення.

Іншою справою, якою активно займався Антоній, стало вдосконалення майстерності церковних хорів [25, с. 49-50]. Громадськість того часу, сучасні дослідники розглядають її в рамках системи заходів, ініційованих особисто Антонієм. Але маємо зазначити, що такі кроки відповідали ухвалам загальноросійського з'їзду хорових діячів (червень 1914 р.) і харківський архієпископ був послідовним і наполегливим виконавцем рішень, підтримуваних Святішим Синодом [10, с. 143].

Вагомим чинником впливу на місцеве суспільство стала постійна присутність Антонія в інтелектуальному просторі Харкова. Регулярно виступаючи із публічними лекціями, Антоній конкурував із численними ораторами, які належали переважно до ліберального табору. Громадськість міста ретельно готували до виступу архієпископа. Рекламні оголошення розміщувалися в газетах за два тижні до події. У них повідомлялося про тематику,

місце проведення лекції (в залі губернської земської управи або міської думи), акцентувалася увага на тому, що грошовий збір від лекції буде використаний на благодійну діяльність, наприклад, переданий на користь поранених воїнів, населення Галичини. Теми виступів обиралися Антонієм максимально актуальними. Так, 22.10.1914 р. він виступав на тему «Вітчизняна війна і п'ять заповідей Льва Толстого», 07.12.1914 р. – «Проти тих, які говорять, що Ісус Христос був революціонером» [33, 1914. 24 окт., 25 ноябр.]. Крім того архієпископ регулярно здійснював чималі особисті грошові пожертви та організовував збори для населення Галичини, поранених воїнів російської армії.

Антоній використовував будь-який привід нагадати про себе. 15.05.1915 р. «Южный Край» розмістив цілком компліментарну публікацію «30-річний ювілей архієпископа Антонія», у якій було названо головні віхи біографії архієпископа і підкреслено його здобутки в Харкові: «В церковне життя харківської єпархії владика вніс помітне пожвавлення. Архієпископ відкрив декілька храмів, шкіл, здійснює заходи щодо поліпшення матеріального стану духовенства та ін. В спілкуванні з прохачами владика завжди простий, доступний, лагідний, ласкавий і доброзичливий; його приймальня майже завжди відкрита для прохачів» [33, 1915, 15 мая]. І хоча в замітці жодного заклику про необхідність відзначати ювілей не було, Антоній використав її як інформаційний привід для самопіару. В емоційному листі до газети він писав: «Із жахом прочитав я зараз замітку в вашій газеті: «Ювілей архієпископа Антонія». Жодних ювілеїв відзначати я не буду ні в цьому році, ані через 20 років, якщо, сподіваюся, доживу до 50-річчя своєї служби. 5 років тому я найсуворішим розпорядженням зупинив будь-які ювілейні приготування і нагадав читачам резолюцію одного старого архієрея, який на доповіді консисторії з питанням: в який день владика буде святкувати свій ювілей, написав: «Коли збожеволію». Зі свого боку попереджаю знов, що ніяких ані привітань, ані підношень, ані візитів, в разі хтось спробував робити такі, приймати не буду» [33, 1915, 16 мая].

Протягом багатьох років діяльність Антонія була тісно пов'язана із Україною. В цьому контексті варто поставити питання, якою мірою перебування в Україні, тісний контакт із українським населенням вплинули на Антонія. В публікаціях, присвячених архієпископу, стверджується, що Антоній був «надзвичайно суперечливою ... особистістю» [26, с. 144]. Частина авторів акцентують увагу на цілковито ворожому ставленні Антонія до України та українців, що просякала всю його діяльність [2, 18]. Польський дослідник М. Вавжонек висловив думку, що в деяких випадках маємо справу із явищем «своєрідного «роздвоєння особистості»... Воно у Росії помітне в ширшому масштабі. Можливо навіть, що воно певним чином було характерним для менталітету російських інтелектуальних еліт зламу XIX й XX століть» [6, с. 161]. Тож чи можемо ми говорити про суперечливі риси особистості Антонія як прояв шукань ним власного шляху, зокрема власної ідентичності, про які на власному прикладі ділився своїми переживаннями виходець з польської шляхти В. Б. Антонович в статті «Моя сповідь» [3].

Глибоке занурення Антонія в життя українських губерній імперії бере початок у 1903 р., коли він опинився на посаді єпископа, згодом архієпископа Волинського та Житомирського. Тож природно поставити питання, чи сформувалася у нього емпатія до українців? Чи не було намагання стати у 1918 р. Київським митрополитом проявом того, що називають подвійною лояльністю, явища поширеного серед еліти українських губерній? На існування такої можливості вказують деякі факти діяльності Антонія та оточуючих його осіб. Наприклад, єпископ Кременецький, вікарій Волинської єпархії, згодом єпископ Єнісейський і Красноярський Никон (М.М. Безсонов), уродженець Могильовської губернії, став на шлях служіння Україні в 1917-1918 рр. Як свідчать спогади міністра віросповідань часів Української Держави В. Зенковського, Антоній навіть був обвинувачений в українстві і мали місце інтриги щоби не допустити його обрання митрополитом Київським [13, с. 238]. Інший сучасник – Товариш міністра внутрішніх справ, згодом міністр юстиції Української Держави В.Є.

Рейнбот згадував, що Антоній сприймався як залаштунковий радник Гетьмана: «У Києві створилася правдива чи неправдива легенда, що політичним спрямуванням гетьмана в останній місяць керує п'ятірка» до складу якої входили князь О.М. Долгоруков, митрополит Антоній, голова «Союзу хліборобів» Безак, голова «Протофісу» князь О.Д. Голіцин та Державний Секретар М. Гижицький [24, с. 126].

Існування суперечностей в поглядах та діяльності Антонія М. Вавжонек обґрунтував на прикладі ставлення Антонія до екуменічних проблем, відновлення патріаршества, України та української церкви. В контексті теми нашої статті звернемо більш докладну увагу на питання листування Антонія з Шептицьким, яка дуже цікавила харківську громадськість восени 1914 р. Антоній охоче розповідав про свої контакти із митрополитом Шептицьким у минулому, заперечуючи такі контакти у 1914 р.: «Граф Шептицький давно перебував зі мною у листуванні. Ми листувалися щодо предметів релігійних і богословських. Граф висловив бажання ... зустрітися зі мною, але боявся, що будуть перешкоди з боку російського уряду. Я звертався з цього приводу із клопотанням до Побєдоносцева, і перешкоди були подолані, але Шептицький не скористався ... дозволом». Далі Антоній додав: «В 1907 році я відвідав Галичину, був у Львові, Чернівцях і Сучаві, бажав зустрітися з Шептицьким, але він тоді виявився відсутнім, а православний буковинський митрополит Владімір, що проживав у Чернівцях, перебував на лікуванні в Карлсбаде» [33, 1914, 5 окт.].

Як зазначав М. Вавжонек, читаючи листа-відповідь Антонія до Шептицького «можна віднести враження, що дійсно вдасться провалити стіну, яка відділяла православних і католиків», що він «писав про подив і пошану з приводу способу, в який львівський греко-католицький митрополит виповнює свої обов'язки та веде пастирську роботу, «з подивом згадував «сердечний характер» у його ставленні до «руського народу», «що вже здавна «гаряче прагнув побачити Львів та уніятську літургію», називав філософа В. Соловйова «своім «приятелем і знайомим» [6, с. 161]. Але в одному з пастирських послань, зазначає М. Вавжонек, Антоній наголошував на тому, що з боку латинників та уніатів православним «хотять ... впустити цю духовну заразу» [6, с. 162]. Польський дослідник робить висновок: несподіваним «мусить бути факт, що людина, яка знала й цінувала думку Соловйова, одночасно могла написати вище наведені слова. Адже А. Храповицький не мусів годитися в усіх догматичних справах з Шептицьким чи Соловйовим. Родиться питання, чому ця ж людина одного разу вміла свої відмінні погляди представити мирно, спокійно, в іренічному дусі, немов насправді він знав, розумів та акцептував потребу діалогу, на присутність якого наполягав Соловйов, а в іншому випадку, на ті самі теми він висловлювався, вживаючи жанру, що взагалі заперечував ідею будь-якого діалогу» [6, с. 162]. В одній з статей сучасного російського дослідника має місце опосередкована спроба пояснити листування Антонія із Шептицьким так би мовити «голосом крові», існуванням польських коренів в походженні Антонія [30, с. 52]. Інший сучасний російський автор пояснює суперечливості в діяльності Антонія виключно через особистісні риси, «натуру» архіпастиря, психологію особистості, якій притаманні коливання, інтерес до морально-психологічних питань [11, с. 295, 327].

На наш погляд, суперечливі риси були складовою частиною іміджу, який Антоній свідомо створював і підтримував, намагаючись реалізувати особистісні амбіції. Мімікрія, яка проявилася у листуванні із Шептицьким, використана з метою з'ясування позиції потенційних супротивників православ'я, щоби визначити їх слабкі місця і згодом завдати нищівного удару. При цьому він залишався послідовним прихильником саме правомонархічних поглядів. Попри висловлені припущення, що призначення в Харків було ознакою несприятливого ставлення до нього в Санкт-Петербурзі [25, с. 41-43], вважаємо: воно відбулося в контексті традиційної кадрової політики Синоду. У 1914 р., як і раніше, залишались незмінними критерії підбору очільників кафедри для губернії, де абсолютно переважало українське населення. Всі без винятку попередники Антонія були вихідцями з Великоросійських губерній – Володимирської, Орловської, Смоленської. Антоній походив з Новгородської губернії. Як

ззначав міністр віросповідань Української Держави 1918 р. В.В. Зеньковський: «...правлячі архіереї на Україні були з Великої Росії. Це була давня політика руської влади і в церковній, і в культурній, і в адміністративній справі – надсилати на Україну людей, вільних від будь-якої загрози захворіти «українофільством» [13, с. 283]. Прикметно, що таку ж саме кадрову політику, практику впроваджувало московське керівництво в радянські часи, наприклад, у Запоріжжі [27, с. 166-168, 230, 386-387]. Таким чином максимальна підтримка та сприяння як з боку офіційного Санкт-Петербурга, так і місцевої губернської адміністрації Антонію були гарантовані. Немає підстав говорити про якусь опозиційність Антонія офіційній позиції російської держави та церкви.

Антоній стояв біля витоків «Союза Русского народа», входив до керівництва цієї чорносотенної організації [15, с. 32], яка характеризується сучасними російськими дослідниками як «русофільська елітарна культурно-просвітницька організація правомонархічного напрямку, ... мозковий центр консервативних сил, що мав вирішальний вплив на розробку їх програмних установок та відіграв визначальну роль у формуванні і створенні правомонархічних партій і організацій» [15, с. 3]. У 1909 р. Рада «Русского собрания» ухвалила: «зважаючи на надані архієпископом Антонієм Волинським і Житомирським послуги справі монархістів вирішено запропонувати найближчим Загальним Зборам обрати Владику почесним членом Русского собрания» [15, с. 305, 320]. Щодо зовнішньополітичної лінії Росії, зазначає С.С. Телуха, «...митрополит Антоній займав позицію християнського фундаменталіста та російського шовініста, до речі, типову для певної частини тогочасного православного духовенства» [25, с. 126].

Вся попередня діяльність Антонія свідчить, що роздвоєності в його голові не було. Обіймаючи посаду архієпископа Волинського і Житомирського, Антоній «надзвичайно майстерно виконав християнський долг уловлення душ», як влучно характеризував його діяльність один з лідерів правомонархічного руху В.В. Шульгін [31, с. 40-41]. Останній свідчив, що саме Антоній забезпечив голосування селян за правих депутатів під час виборів до Державної думи від Волинської губернії. Опрацьовані архієпископом прийоми і методи роботи з рядовими селянами-виборцями, зокрема максимальна турбота про їх побут, мала не викликати у них підозр щодо можливості маніпуляції їхньою думкою, їхніми голосами. При чому Антоній уміло використав здібності деяких осіб зі свого оточення, як приміром ієромонаха Іліодора (С.М. Труфанова), діяча із сумнівною репутацією [31, с. 40-41]. Останнього сучасники характеризували як божевільного, падлюку, негідника, демагога, монархіста про людське око [7, с. 498; 12; 31, с. 101, 105]. Що характерно, оцінки самого Антонія як з боку прихильників, так і опонентів, доволі часто мали спільну негативну тональність. В ньому бачили циніка, лихослова, властинку, кар'єриста, того, хто оточує себе найтемнішими типами [7, с. 498; 12; 14; 31, с. 101, 105]. Проте Антоній спромігся дистанціюватися від цього авантюриста.

Послідовний прибічник відновлення патріаршества [26, с. 140], Антоній очевидно розглядав цю посаду не як елемент демократизації життя церкви, а крізь призму побудови всередині неї жорсткої вертикалі влади. Під час ревізії Київської духовної академії в березні – квітні 1908 р. проявив упередженість, суперечливі оцінки. З огляду на всі наступні його дії найбільш важливим на наш погляд є те, що «у своїх узагальненнях висловив переконання у неготовності вищої духовної школи до запровадження академ. автономії та принципової шкідливості останньої для Церкви та суспільства» [26, с. 141].

В інтерв'ю місцевій газеті «Южний Край» на початку жовтня 1914 р. архієпископ скористався можливістю ще раз підкреслити своє максимальне зосередження на роботі в єпархії, спростовуючи чутки, що він взяв на себе роль опікуна над місцевим населенням Галичини, нещодавно захопленої російськими військами: «... офіційно ... не взяв на себе жодних зобов'язань. Галичани звертаються до нього з різноманітними проханнями, і владика завжди уважно ставиться до них і охоче допомагає...» [33, 1914, 5 жовт.]. Очевидно, Антоній

намагався приховати свою причетність до вирішення проблем окупованої Галичини. Сучасна російська дослідниця А.Ю. Бахтуріна стверджує, що він вступив у листування із Андреем Шептицьким щодо визначення параметрів паралельного існування в захопленому краї греко-католицької і православної церкви, опікувався місіонерською роботою в краї на початку війни [4, с. 178, 188].

Зважаючи на вищесказане, не випадково в грудні 1914 р. Антоній виступив ініціатором кампанії з усиновлення дітей-сиріт, яких вивезли до Харкова з Галичини, окупованої російськими військами. Місцеві газети друкували на першій шпальті «Архіпастирське звернення до православних жителів м. Харкова та Харківської єпархії»: «Вчора рано вранці привезли до Харкова понад 80 дітей-сиріт, чії батьки, русские галичани, були страчені або жорстоко замучені австрійцями та мадярами за наклепницьким звинуваченням у шпигунстві. Я взявся розподілити цих дітей по чоловічих та жіночих монастирях харківської єпархії, на що дали згоду настоятелі та настоятельки. Тим часом, вже п'ятий день я отримую по три-чотири листи з проханням надіслати на усиновлення та виховання хлопчика або дівчинку в русскую родину м. Харкова, Катеринослава, Орла та інших місць. Звісно, ті діти, яких візьмуть на усиновлення такі добрі люди, будуть почувати себе незрівнянно краще, ніж вихованці монахів або монахинь, хоча і доброзичливих, але не звиклих доглядати за малюками і живуть в суворих умовах монастирського життя... [Водночас] батьки, які безуспішно молили Бога про дарування їм дітей... [мають можливість здійснити] подвиг усиновлення... [Окрім дітей] привезли кількох дорослих, про яких галицький діяч граф В.А. Бобринський пише: «Це єдині уцілілі з цілого села в Карпатських горах (село Кривка, Турчанського повіту). Мадяри, відступаючи, спалили село дотла, повісили 40 осіб, інших угнали з собою. У Насті Яценко чоловіка прив'язали до коня і таким чином задушили... а жінці 24 роки з 7 річною дитиною, є ще дві молоді дівчини і хлопець 18 років... шукає роботу. Звертається до єпархіального жіночого училища, де розташовані поки що всі прибулі галичани...» [33, 1914, 17 груд.]. Це звернення є одним зі зразкових прикладів побудови документа пропагандистського характеру цілковито в руслі наративів імперської влади. Остання всі свої зусилля спрямовувала на таврування ворогів і виправдання дій із захоплення Галичини. В зверненні Антонія, майстерно побудованому за кращими лекалами риторики, по-перше, змальовані яскраві картини наруги над православними в конкретній місцевості Галичини із зазначенням прізвищ, віку та статі постраждалих, що звісно не могло не викликати відчуття довіри до інформації. По-друге, пропагувалася самовіддана діяльність та турбота про знедолених людей саме з боку монахів єпархії. По-третє, розгортається аргументація щодо важливості здійснення «подвигу усиновлення» сиріт з боку громадян імперії і важливості їх виховання в «русских» родині.

Завдяки активності Антонія, наприкінці грудня 1914 р. близько 30 сиріт було взято в сім'ї на виховання. Харківські газети повідомляли, що до начальниці училища Е.Н. Гейциг майже щоденно зверталися з Москви, Херсону, Курська, Орла, Катеринослава та інших місцевостей з пропозицією взяти на виховання малолітніх дітей. Зверталися безпосередньо і до Антонія, як наприклад, полковник з м. Остра, Чернігівської губернії Дегтярьов, який втратив на війні єдиного сина-офіцера і тому вирішив на розраду собі взяти дитину-сироту [33, 1915, 31 груд.].

Схожі дії, що супроводжуються масштабною пропагандистською кампанією, мають місце з боку Росії під час сучасної російсько-української війни. Український Центр прав людини в аналітичній записці, оприлюдненій в квітні 2023 р., зазначав: «Передавати РФ українських дітей під опіку та піклування, а також визнавати українських дітей громадянами РФ для спрощення їх усиновлення — це порушення зобов'язання держав поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, а також право змінювати громадянський статус дітей. Таке передавання дітей має ознаки злочину геноциду в частині насильницького передавання дітей з однієї людської групи в іншу, зокрема, враховуючи обставини: занурення дітей в російську систему освіти відразу після

переміщення; поміщення дітей під опіку чи піклування в російські сім'ї замість належного пошуку родичів в їхній національній групі та передавання таких дітей відповідальним органам України; процедуру усиновлення дітей, яка передбачає закриття інформації про дитину; а також можливість для нових «батьків» змінити її персональні дані, що унеможливило її подальшу ідентифікацію» [23]. Як бачимо, русифікаторська політика московської влади має давнє коріння.

Важливим елементом русифікації українського населення Галичини імперська влада вважала приєднання жителів до православ'я. На початку 1915 р. Святіший Синод повідомив архієпископу Антонію, що у Східній Галичині вже відкрито близько 75 православних приходів, а найближчим часом очікується значне збільшення їх кількості [33, 1915, 19 лют.]. Щоправда сучасні російські дослідники встановили, що станом на січень 1915 р. таких приходів було 52 [4, с. 194]. Синод доручив Антонію запропонувати священникам Харківської єпархії, які мають семінарську освіту, добре пастирське налаштування і володіють живою малоросійською мовою, відправитися в Галичину для виконання пастирських обов'язків. Утримання священникам нововідкритих приходів визначено в обсязі 1200 руб на рік [33, 1915, 19 лют.], що вписувалося у параметри оплати для священників Ризької та Холмсько-Варшавської єпархій, встановлені 1893 р. на рівні 800-1500 руб. [9, с. 169].

Попри публічні обіцянки зосередитись на роботі в єпархії, архієпископ Антоній у квітні 1915 р. виїхав до Петрограду з метою взяти участь у роботі Синоду з облаштування православних в Галичині та увійти до складу літньої сесії Синоду як постійний член Синоду. Найважливішим завданням Антонія у Петрограді була організація справи відправлення православних священників до Галичини. За ініціативою Антонія Синод дозволив «руським» священникам їхати в Галичину, з залишенням за ними їх «руських» приходів, які будуть тимчасово управлятися заступниками. Всім священникам, хто поїхав в Галичину, по завершенні війни буде надано право або повернутися в Росію, або залишитися в Галичині. Архієпископ Антоній висловив сподівання, що більшість семінаристів, які завершують навчання цього року в південних і південно-західних семінаріях, відгукнуться на його заклик і поїдуть до Галичини [33, 1915, 19 квіт.]. В цьому плані – підбору фахових кадрів для роботи на окупованих територіях – його позиція та здійснені заходи в Харківській губернії відрізнялися від дій представників державної влади, які, добираючи кадри чиновників для роботи в окупованих областях Австро-Угорщини, не приділяли уваги їх якості, національному чиннику зокрема [33, 1914, 16 лист.; 1915, 3 січн., 19 лют.]. Наголосимо, що Антоній в даному плані дбав не про інтереси українського населення. Залишаючись одним з ідеологів «руського мира», приєднання «під'яремної Русі», він, на відміну від деяких інших ієрархів, наприклад, Євлогія, вважав, що неможна прискорювати кроки з русифікації, а впроваджувати її поступово, так би мовити природним шляхом.

Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький) був непересічною постаттю в російській православній церкві та відіграв значну роль в історії України та Російської імперії. З перших днів перебування на посаді у Харкові він спромігся переконати місцеве суспільство, що буде максимально зосереджений на справах єпархії, віддаючи всього себе віруючим. Він не уникав можливості проявляти власні емоції як під час здійснення служби Божої, так і щодо громадських справ, користувався будь-якою нагодою бути присутнім у публічному просторі. Водночас Антоній уміло приховував свої справжні наміри, досконально володіючи майстерністю прилаштовуватися до ситуації. Такий спосіб дій він застосовував протягом всієї своєї діяльності з часів перебування на Волинській кафедрі, що повною мірою проявилось із початком Першої світової війни. Вдаючись до маніпуляцій: прохаючи не залучати його до справ у Санкт-Петербурзі, він тим не менше за першої нагоди виїхав до столиці брати участь у засіданнях Святішого Синоду; заперечуючи поточні контакти із Андреем Шептицьким, уважно відстежував стан українського суспільства в окупованій Східній Галичині і працював для реалізації експансіоністських цілей російського уряду в

царині забезпечення кадрами священників, які володіють українською мовою, для Галичини, русифікації українських дітей-сиріт. Вважаємо, немає жодних підстав характеризувати погляди та діяльність Антонія як прояв подвійної лояльності або явища своєрідного «роздвоєння особистості», притаманних частині інтелектуальної еліти кінця ХІХ-початку ХХ ст. Протягом всього життя він був і залишався людиною правоконсервативних поглядів, прихильником «русского миру». В контексті аналізу його діяльності в Харківській губернії в період Першої світової війни радше варто говорити про майстерне використання ним прийомів з царини політичних технологій, уміло поданих в обгортці захисту інтересів православної церкви та навіть українського населення. Водночас він наполегливо і вправно реалізовував ухвалені Синодом заходи щодо підвищення статусу священників та монахів, посилення емоційного впливу церкви на віруючих.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Аничков-Платонов И.Н. Разсуждение о крестных ходах православной церкви. М., 1842. 71 с. URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003560387?page=1&rotate=0&theme=white>
2. Антоній (Олексій) Храповицький. *Енциклопедія Українознавства*. Перевидання в Україні. Львів, 1993. Т. 1. С. 50.
3. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. 816 с. URL:<https://anton/ant02.htm>
4. Бахтурина, А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). М.: РОССПЭН. 2004. 204 с.
5. Бойко О. Д. Антоній Храповицький. *Енциклопедія Історії України: у 10 т.* К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 102.
6. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. 229 с.
7. Витте С.Ю. Воспоминания. Т. 2. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. 639 с.
8. Владимир (Швец), архимандрит. Из истории Харьковской епархии. Х.: Майдан, 2017. 168 с.
9. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 год. Пг.: Синодальная типография, 1915. 316 с.
10. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. Пг.: Синодальная типография, 1916. 243 с.
11. Гаврюшин Н.К. Русское богословие. Очерки и портреты. Нижний Новгород, 2011. 672 с.
12. Гиппиус З.Н. Что думают в России. Мечты и кошмар (1920-1925). URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/>
13. Зеньковский В.В. Воспоминания В.В. Зеньковского о его пребывании в должности министра вероисповеданий в составе правительства гетмана П.П. Скоропадского. *Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год.*: Сб. документов. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 209-405.
14. Киприан Архимандрит (Керн). Воспоминания о Митрополите Антонии. 1947. URL:<https://www.rocorstudies.org/ru/2012/10/04/>
15. Кирьянов Ю.И. Русское собрание 1900-1917. М.: РОССПЭН, 2003. 352 с.
16. Кравченко О. В. Роль духовенства Харківської єпархії в організації благодійності під час російсько-японської та першої світової воєн. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сер.: Історичні науки. Луганськ, 2001. №10 (44). С.93-97.
17. Куделко С. П., Павлова О. Г., Швец В. прот. Архипастыри Харьковской епархии (1799-1999). Х.: Бизнес-информ, 1999. 124 с.
18. Мартирологія українських церков Т.1. Українська православна церква. Документи, матеріали,

- християнський самвидав України. Торонто-Балтимор, «Смолоскип», 1987. 1207 с. URL:https://archive.org/details/smoloskup_1_201607
19. Матвеевко М.П., протоиерей. История Харьковской епархии: научный очерк. 2-е изд., испр. и доп. Х.: ФОП Панов А.Н., 2019. 487 с.
 20. Павлова О. Антоній. *Харківщина: Енциклопедичний словник*. Х.: Золоті сторінки, 2014. С. 14-15.
 21. Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков: Майдан, 2009. 561 с.
 22. Православные монастыри Российской империи. Полный список всех 1105 ныне существующих в 75 губ. И областях России (и 2 иностранных государствах) мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин. Сост. Л.И. Денисов. М.: Издание А.Д. Ступина, 1908. 984 с.
 23. Примусове переміщення та депортація до РФ дітей із тимчасово окупованих територій України. Аналітична записка. Квітень 2023. Центр прав людини Zmina. URL:https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf
 24. Рейнбот В.Е. Воспоминания В.Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства Гетьмана П.П. Скоропадского. *Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год*: Сб. документов. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 64-133.
 25. Телуха С.С. Церковно-адміністративна та громадсько-політична діяльність митрополита Антонія (Храповицького) в Харківській єпархії (травень 1914 – червень 1918 років). Дис. к.і.н. 07.00.01 – Історія України. Х, 2010. 195 с. URL:https://uacademic.info/ua/document/0411U001326#google_vignette
 26. Ткачук М.Л. Антоній (Храповицький Олексій Павлович). *Київська духовна академія в іменах, 1819-1924* : у 2-х томах : [енциклопедія / редкол.: Брюховецький В. С. (голова та відп. ред.) та ін. ; упоряд. і наук. ред. Ткачук М. Л.]. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2015. Т. 1: А-К. С. 138-146. URL:<https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ab26226e-1a69-4633-ac72-ddf3de0bfb2b>
 27. Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023. 400 с.
 28. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. Київ: Либідь, 1997. 196 с. URL:https://irbisnbnv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001454
 29. Харьковский календарь на 1913 год. Издание ХГСК.
 30. Хижий М.Л. Архиепископ Антоний (Храповицкий) и митрополит Андрей (Шептицкий) в личной переписке начала XX в. (о попытке православного и греко-католического диалога). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2009. Сер 6. Вып. 1. С. 52-60.
 31. Шульгин В.В. Годы. Дни. 1920 год. М.: Новости, 1990. 832 с.
 32. Харьковские губернские ведомости.
 33. Южный край.
 34. Orthodox Holiness. Metropolitan Antony of Kiev and Galicia (1863-1936). URL: <http://orthodoxengland.org.uk/metantny.htm>

D.M. CHORNYI, Doctor of History,
Professor,

Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail:d.chorny@karazin.ua; OCRID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

ARCHBISHOP ANTHONY (KHRAPOVITSKY) OF KHARKIV AND OKHTYRKA: ON THE QUESTION OF HIS ACTIVITIES AT THE HEAD OF THE DIOCESE (SECOND HALF OF 1914 – FIRST HALF OF 1915)

Research aim. The article examines the motivation, methods, and actions of the archbishop, the features of implementing Russification policies, gaining the support of the local community,

propaganda skills, and the possibility of interpreting his activities in Ukraine through the lens of dual loyalty.

Methodology of the research. The methodology of the work is based on approaches of historical biographistics, in particular historical-critical, genealogical, typologization, reconstruction of facts and events from the life of a figure, reproduction of the social and intellectual portrait of a historical personality, namely mental boundaries, values, and motives of actions.

The scientific novelty. Archbishop Anthony managed to convince the local community that he would be maximally focused exclusively on diocese matters. He took every opportunity to be present in the public space while skillfully concealing his true intentions. Resorting to manipulations: asking not to be involved in matters in Saint Petersburg, he nevertheless traveled to the capital at the first opportunity to take part in meetings of the Holy Synod; denying current contacts with Metropolitan Andrey Sheptytsky, he closely monitored the state of Ukrainian society in the occupied Ukrainian lands of Habsburg Empire; worked to implement the expansionist goals of the Russian government in the field of providing Ukrainian-speaking priests for Eastern Galicia and in the Russification of Ukrainian orphans.

Conclusions. An analysis of Archbishop Anthony's activities in the Kharkiv province allows us to speak of his skillful use of techniques from the arsenal of political technology and manipulative practices, cleverly presented under the guise of protecting the interests of the Orthodox Church and the local population. At the same time, he implemented measures adopted by the Holy Synod to elevate the status of priests, monks and exert emotional influence on the faithful persistently and expertly. He was and remained a person of right-conservative views, a supporter of the "Russian world." throughout his life. There is no reason to characterize Anthony's views and activities as a manifestation of dual loyalty.

Key words: *archbishop Anthony, Kharkiv and Okhtyrka diocese, dual loyalty, russification, orphans, Galicia, World War I.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Anichkov-Platonov I.N. (1842). Reflections on the Processions of the Orthodox Church. Moscow. 71 s. URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003560387?page=1&rotate=0&theme=white> (in Russian)
2. Antony (Oleksiy) Khrapovitsky. (1993). *Encyclopedia of Ukrainian Studies*. Reprint in Ukraine. Lviv. T. 1. S. 50. (in Ukrainian)
3. Antonovych V. B. (1995). My Confession. Selected Historical and Journalistic Works / Edited by O. Todiichuk, V. Ulyanovsky. Introduction and comments by V. Ulyanovsky. Kyiv: Lybid. 816 s. URL:<https://anton/ant02.htm> (in Ukrainian)
4. Bakhturina, A.Yu. (2004). The Outskirts of the Russian Empire: State Administration and National Policy During the First World War (1914-1917). Moscow: ROSSPEN. 204 s. (in Russian)
5. Boyko O. D. (2003). Antony Khrapovytsky. *Encyclopedia of the History of Ukraine*: in 10 vols. Kyiv: Naukova Dumka. T. 1: A-B. S. 102. (in Ukrainian)
6. Vavzhonek M. (2006). Ecumenical activity of Metropolitan Andrey Sheptytsky in Ukraine and Russia. Rome. 229 s. (in Ukrainian)
7. Witte S.Yu. (1960). Memoirs. Vol. 2. Moscow: Publishing House of Socio-Economic Literature. 639 s. (in Russian)
8. Vladimir (Shvets), (2017). Archimandrite. From the History of the Kharkiv Diocese. Kharkiv: Maidan. 168 s. (in Russian)
9. Most humble report of the Ober-Procurator of the Holy Synod on the administration of the Orthodox confession for 1913. Petrograd: Synodal Printing House, 1915. 316 s. (in Russian)
10. Most humble report of the Ober-Procurator of the Holy Synod on the administration of the Orthodox

- confession for 1914. Petrograd: Synodal Printing House, 1916. 243 s. (in Russian)
11. Gavryushin N.K. (2011). Russian Theology. Essays and Portraits. Nizhny Novgorod. 672 s. (in Russian)
 12. Gippius Z. N. What People Think in Russia: Dreams and Nightmares (1920–1925). [URL:https://ru.wikisource.org/wiki/](https://ru.wikisource.org/wiki/) (in Russian)
 13. Zenkovsky V.V. (2014). Memories of V.V. Zenkovsky about his tenure as Minister of Religions in the government of Hetman P.P. Skoropadsky. *Hetman P.P. Skoropadsky. Ukraine at the Turning Point. 1918: Collection of documents*. Moscow: Political Encyclopedia. S. 209-405. (in Russian)
 14. Cyprian Archimandrite (Kern). Memories of Metropolitan Anthony. 1947. [URL:https://www.rocorstudies.org/ru/2012/10/04/](https://www.rocorstudies.org/ru/2012/10/04/) (in Russian)
 15. Kiryanov Y.I. (2003). Russian Collection 1900-1917. Moscow: ROSSPEN. 352 s. (in Russian)
 16. Kravchenko O. V. (2001). The Role of the Clergy of the Kharkiv Diocese in Organizing Charity During the Russo-Japanese and World War I. *Bulletin of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*. Series: Historical Sciences. Luhansk. №10 (44). S.93-97. (in Russian)
 17. Kudelko S. P., Pavlova O. G., Shvets V. Prot. (1999). Archpastors of the Kharkiv Diocese (1799-1999). Kharkiv: Business-Inform. 124 s. (in Russian)
 18. Martyrology of the Ukrainian Churches, Vol. 1. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, Christian samizdat of Ukraine. Toronto-Baltimore, «Smoloskyp», 1987. 1207 s. [URL:https://archive.org/details/smoloskyp_1_201607](https://archive.org/details/smoloskyp_1_201607) (in Ukrainian)
 19. Matveenkov M.P., (2019). Archpriest. History of the Kharkov Diocese: a scholarly sketch. 2nd ed., revised and supplemented. Kharkov: FOP Panov A.N. 487 s. (in Russian)
 20. Pavlova O. (2014). Antonius. *Kharkiv Region: Encyclopedic Dictionary*. Kharkiv: Golden Pages. S. 14-15. (in Ukrainian)
 21. Orthodox Encyclopedia of the Kharkiv Region. Kharkiv: Maidan, 2009. 561 s. (in Russian)
 22. Orthodox Monasteries of the Russian Empire. A complete list of all 1105 currently existing male and female monasteries, episcopal houses, and women's communities in 75 provinces and regions of Russia (and 2 foreign countries). Compiled by L.I. Denisov. Moscow: A.D. Stupin Publishing, 1908. 984 s. (in Russian)
 23. Forced relocation and deportation of children from temporarily occupied territories of Ukraine to the Russian Federation. Analytical note. April 2023. Human Rights Center Zmina [URL:https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf](https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf) (in Ukrainian)
 24. Reinbot V.E. (2014). Memories of V.E. Reinbot about his work as Deputy Minister of Internal Affairs, Minister of Internal Affairs, and later Minister of Justice in the government of Hetman P.P. Skoropadsky. *Hetman P.P. Skoropadsky. Ukraine at the Turning Point. 1918: Collection of Documents*. Moscow: Political Encyclopedia. S. 64-133. (in Russian)
 25. Telukha S.S. (2010). Church-administrative and socio-political activities of Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) in the Kharkiv Diocese (May 1914 – June 1918). PhD dissertation in History, 07.00.01 – History of Ukraine. Kh. 195 s. [URL:https://uacademic.info/ua/document/0411U001326#google_vignette](https://uacademic.info/ua/document/0411U001326#google_vignette) (in Ukrainian)
 26. Tkachuk M.L. (2015). Antony (Khrapovytskyi Oleksiy Pavlovych). *Kyiv Theological Academy in Names, 1819-1924*: in 2 volumes: [encyclopedia / editorial board: Bryukhovetskyi V.S. (chairman and responsible editor) et al.; compiled and scientific editor Tkachuk M.L.]. Kyiv: Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy". T. 1 : A-K. S. 138-146. [URL:https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ab26226e-1a69-4633-ac72-ddf3de0bfb2b](https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ab26226e-1a69-4633-ac72-ddf3de0bfb2b) (in Ukrainian)
 27. Turchenko F. H. (2023). Facing the Challenges of the Era. Memoirs of a Historian. Zaporizhzhia: Publishing House 'Helvetica'. 400 c. (in Ukrainian)
 28. Ulyanovsky V. I. (1997). The Church in the Ukrainian State 1917-1920 (the era of the Ukrainian Central Rada): a textbook for students of higher education institutions. Kyiv: Lybid . 196 s. [URL:https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001454](https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001454) (in Ukrainian)
 29. Kharkiv Calendar for 1913. Published by HGSC.
 30. Khizhiy M.L. (2009). Archbishop Anthony (Khrapovitsky) and Metropolitan Andrey (Sheptytsky) in the personal correspondence of the early 20th century (on the attempt of Orthodox and Greek-Catholic dialogue). *Bulletin of Saint Petersburg University*. Series 6. Issue 1. S. 52-60. (in Russian)
 31. Shulgin V.V. (1990). Years. Days. 1920. M.: Novosti. 832 s. (in Russian)

32. Kharkov Provincial Gazette.
33. Southern Edge.
34. Orthodox Holiness. Metropolitan Antony of Kiev and Galicia (1863-1936) URL: <http://orthodoxengland.org.uk/metantny.htm> (in Russian)

Текст надійшов до редакції 19.02.2026 / The text was received by the editors 19.02.2026

Текст затверджено до друку 05.04.2026 / The text is recommended for printing 05.04. 2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026